

Μυρωδιά Μαρία
Φιλολόγος - Αρχαιολόγος
Μολφέτας Αριστοτέλης
Μαθηματικός

Η Λαυρεωτική και τα Μεσόγεια ως λήμματα των Ελληνικών Εγκυκλοπαιδειών, 1870-1970

*... Η μελέτη αυτή αφιερώνεται στους χιλιάδες ανώνυμους
δούλους των μεταλλείων του Λαυρίου που, με το ασήμι που
έβγαλαν, πρόσφεραν τις υλικές προϋποθέσεις και συνέβαλαν
στη δημιουργία του θαύματος της Πεντηκονταετίας...*

Εισαγωγή

Η ανακοίνωση πραγματεύεται τον τρόπο με τον οποίο παρουσιάζεται η περιοχή της *Λαυρεωτικής* και των *Μεσογείων* σε οκτώ ελληνικές εγκυκλοπαίδειες την εκατονταετία 1870-1970, και για την ακρίβεια από το 1869 που κυκλοφόρησε ο πρώτος τόμος του *Λεξικού Ιστορίας και Γεωγραφίας του Βουτυρά* στην Κωνσταντινούπολη, μέχρι το 1975, οπότε ολοκληρώθηκε η *Νέα Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια Χάρη Πάτση* με την έκδοση του 24ου τόμου «*Ελλάς*».

Ξεκινώντας από τη θέση ότι η σημασία ενός τόπου πρέπει να εμφανίζεται και να αντανακλάται σε βιβλία αναφοράς, όπως είναι οι Εγκυκλοπαίδειες και άλλα πολύτομα έργα, προσπαθήσαμε να ερευνήσουμε με ποιο τρόπο αντιμετωπίζεται η περιοχή στη διάρκεια των 100 αυτών χρόνων, δεδομένου ότι μέσα από τα λήμματα δεν αντλούνται μόνον πληροφορίες για τον ίδιο τον τόπο, αλλά και ένα πλήθος άλλων στοιχείων που σχετίζονται με την βαρύτητα που ο τόπος αυτός, στο σύνολο του, ή σε επιμέρους πλευρές, είχε σε δεδομένη χρονική συγκυρία και χρονικούς σταθμούς. Από την άλλη, οι ίδιες οι εγκυκλοπαίδειες, με τις επιλογές και τον τρόπο διαπραγμάτευσης και διαχείρισης των πληροφοριών, είναι σε θέση να διαμορφώσουν στους αναγνώστες τους, συγκεκριμένες αντιλήψεις και θεωρήσεις για τον τόπο ή τα γεγονότα που τον αφορούν.

Υλικό και μέθοδος

Οι Εγκυκλοπαίδειες που επιλέξαμε και απ' όπου αντλήθηκαν τα σχετικά λήμματα παρατίθενται στον Πίνακα Ι. Αυτή η επιλογή βασίστηκε στα εξής κριτήρια:

Πίνακας Ι. Οι εξεταζόμενες εγκυκλοπαίδειες

Τίτλος	Εκδότης	Τόπος Έκδοσης	Χρονολογία	Παρατηρήσεις
Λεξικόν Ιστορίας και Γεωγραφίας	Σ.Ι. Βουτυράς, Ι.Α. Βρεττός Γ. Βαφειάδης	Κωνσταντινούπολις	1869-1890	
Λεξικόν Εγκυκλοπαιδικόν	Μπαρτ και Χιρστ	Αθήναι	1889-1896	Επιμέλεια Ν.Γ. Πολίτου
Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια	Δρανδάκης, Πυρσός, Φοίνιξ κλπ	Αθήναι	1926-1933	Συμπλήρωμα, 1964
Σύγχρονος Εγκυκλοπαίδεια	Ελευθερουδάκης	Αθήναι	1927-1932	Συμπλήρωμα, 1964
Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν	ΗΛΙΟΣ	Αθήναι	1948-1950	
Νέα Παγκόσμιος Εγκυκλοπαίδεια	Μορφωτική Εταιρεία	Αθήναι	1959	
Γενική Παγκόσμιος Εγκυκλοπαίδεια (Μετά πλήρους λεξικού της Ελληνικής Γλώσσης)	Πάπυρος-Λαρούς	Αθήναι	1963-1966	Συμπλήρωμα, 1968-69
Νέα Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια	Χάρη Πάτση	Αθήνα	1966-1975	

Πρώτο κριτήριο επιλογής αποτέλεσε το χρονικό πλαίσιο. Η χρονική περίοδος 1869-1975 είναι ουσιαστικά η περίοδος διαμόρφωσης του σύγχρονου ελληνικού κράτους, τόσο σε οικονομικό-πολιτικό επίπεδο, όσο και σε επίπεδο θεσμών, ιδεών, πολιτισμού. Ταυτόχρονα είναι μια περίοδος κάθε άλλο παρά ομαλών εξελίξεων, με πολέμους, καταστροφές, εμφυλίους, εθνικά συμπλέγματα και διχασμούς, καθώς και μια περίοδος μετάβασης, ιδιαίτερα μεταπολεμικά, σε νέα συστήματα υποδομών (π.χ. συγκοινωνίες), που βαθμιαία αλλάζουν τη φυσιογνω-

μία του. Είναι κατά την διάρκεια αυτής της περιόδου που διαμορφώνονται τα χαρακτηριστικά (αστικοποίηση, κοινωνικές διαφοροποιήσεις των κατοίκων κλπ) των περιοχών αυτών, που κάποιες φορές έρχονται στο προσκήνιο με δραματικό τρόπο (Λαυρεωτικά, υπόθεση Μαριάμ).

Καθώς το ενδιαφέρον μας ήταν τοπικά και χρονικά εστιασμένο, δεύτερο κριτήριο ήταν η επιλογή μόνο μεγάλων Ελληνικών Εγκυκλοπαιδειών και μάλιστα γενικού περιεχομένου. Με βάση αυτό το γεγονός, γίνεται κατανοητό γιατί δεν συμπεριελήφθησαν στην έρευνα έγκυρες και έγκριτες εγκυκλοπαιδείες, όπως η Δομή (1969, 15 τόμοι), η Πάπυρος-Λαρούς-Μπριτάνικα (1991, 63 τόμοι) και άλλες (βλ. Πίνακα II).

Πίνακας II. Οι εγκυκλοπαιδείες που παρελήφθησαν (ενδεικτικός πίνακας)

Τίτλος	Χρονολογία έκδοσης	Τόμοι	Αιτία παράλειψης
Παγκόσμιος Σοβιετική Εγκυκλοπαίδεια	1963-1967	9/10	Μετάφραση, ελλείψεις
Μεγάλη Αμερικανική Εγκυκλοπαίδεια (Αμερικάνα)	1963-1966	20	Μετάφραση, ελλείψεις
Μεγάλη Εγκυκλοπαίδεια των Νέων	1955	28	Νεανική, ελλείψεις
Μεγάλη Στρατιωτική και Ναυτική Εγκυκλοπαίδεια	1927-1931	6	Σχολική, ελλείψεις
Οικονομική και Λογιστική Εγκυκλοπαίδεια	1956-1961	10 & Συμπλήρωμα	Μετάφραση, ελλείψεις
Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια	1962-1964	12	Ειδική, ελλείψεις
Μεγάλη Σοβιετική Εγκυκλοπαίδεια	1978-1985	35 & Συμπλήρωμα	Μετάφραση, ελλείψεις
Δομή	1972	15	Σχολική, ελλείψεις
ΗΛΙΟΣ-Καίμπριτζ-Υδρία	1990		Εκτός χρονικών ορίων μελέτης
Μπριτάνικα-Πάπυρος-Λαρούς	1993	63	Εκτός χρονικών ορίων μελέτης
Ελλαδική	1992	10	Σχολική, ελλείψεις
Αντιγόνης Μεταξά	1960	5	Σχολική, ελλείψεις
Χρυσές Σελίδες	1960 - 1965	6	Παιδική, ελλείψεις

Τρίτο κριτήριο υπήρξε η σπουδαιότητα αλλά και η εμβέλεια των έργων αυτών, σε εποχές που οι Εγκυκλοπαίδειες αποτελούσαν βασική και ουσιαστική πηγή γενικότερης πληροφόρησης, γνώσεων και εκπαίδευσης (αρκεί να θυμίσουμε στους μεγαλύτερους τις περίφημες «πληροφορίες» για θέματα της σχολικής ύλης, στο Δημοτικό και στο Γυμνάσιο).

Η περιοχή που εξετάζεται είναι η Νοτιοανατολική Αττική με τα γεωγραφικά όρια να προσδιορίζονται περίπου ως εξής:

Ο Σαρωνικός, από το ακρωτήριο Ζωστήρας (το σημερινό Καβούρι) έως το Σούνιο, ο Ευβοϊκός από το Σούνιο μέχρι τις υπώρειες του Πεντελικού στην Ραφήνα, η λεωφόρος Μαραθώνος, από τη Ραφήνα έως το Σταυρό και τέλος ο Υμηττός μέχρι τις νότιες υπώρειες του στο ακρωτήριο Ζωστήρας. Στις παραθαλάσσιες περιοχές περιλαμβάνονται επίσης τα κοντινά νησιά, μεγάλα και μικρά (βλ. Χάρτης 1).

Οι περιοχές Μεσόγεια και Λαυρεωτική, όπως προκύπτουν από τα αντίστοιχα λήμματα, δεν έχουν σαφή και διακριτά όρια. Προσδιορίζονται, μάλλον εμμέσως, από συνδυασμό διοικητικών ρυθμίσεων και ιστορικών δεδομένων. Με μια μικρή δόση αυθαιρεσίας θα μπορούσαμε, πάντα μέσα από τα συγκεκριμένα λήμματα, να τις ταυτίσουμε με τα όρια των τέως δήμων Μυρρινούντος, Αραφήνος και Λαυρίου του Βασιλικού Διατάγματος του 1835. Εδώ πρέπει να σημειώσουμε ότι από αυτούς του αρχικούς τρεις Δήμους του 1835, που το 1840 έγιναν 2 και το 1890 τρεις, το 1912 προέκυψαν οι 8 Κοινότητες, Κερατέας, Κορωπίου, Σπάτων, Καλυβίων, Κουβαρά, Μαρκοπούλου, Λιοπεσίου, Παλλήνης και ο Δήμος Λαυρίου που αποτέλεσαν τα «προπλάσματα» των 16 Δήμων και των 6 Κοινοτήτων του σήμερα.

Τα λήμματα στα οποία καταλήξαμε και που αφορούν, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, στην περιοχή, είναι περίπου 225 και αντλήθηκαν από διάφορες βιβλιογραφικές πηγές, παλαιές και νεότερες (βλ. Βιβλιογραφία). Ενδεικτικά αναφέρεται ότι ως ένα λήμμα θεωρούνται τα «Καμάριζα / Άγιος Κωνσταντίνος», ή τα «Μακρόνησος / Νήσος Ελένης/Νήσος Κουρούνα», που παρουσιάζονται στις εγκυκλοπαίδειες με τις εναλλακτικές τους ονομασίες.

Τα λήμματα χωρίστηκαν σε τέσσερις μεγάλες κατηγορίες. Στην πρώτη περιλαμβάνονται αυτά που αναφέρονται στις ευρύτερες περιοχές της Λαυρεωτικής και των Μεσογείων. Στην δεύτερη εντάσσονται οι σημερινοί δήμοι και κοινότητες των εν λόγω περιοχών, και αφορούν στα κύρια τοπωνύμια. Η τρίτη κατηγορία περιλαμβάνει όλα τα υπόλοιπα, δευτερεύοντα τοπωνύμια, οικισμούς, πρόσωπα, γεωγραφικά στοιχεία και γεγονότα με σπουδαιότητα και σημασία τέτοια που να δικαιολογεί την αναφορά στην εγκυκλοπαίδεια. Στην τέταρτη, τέλος, κατηγορία εντάσσονται λήμματα γενικότερου ενδιαφέροντος που όμως εμμέσως σχετίζονται και αναφέρονται και στην περιοχή (αργυροχοΐα, μεταρρυθμίσεις Σόλωνα, Πελοποννησιακός πόλεμος κλπ).

Τα συμπεράσματα προέρχονται από τη ανάλυση του υλικού σε δύο επίπεδα: την μορφική (λεξικογραφική) εξέταση και την ανάλυση του περιεχομένου.

Λεξικογραφική Έρευνα

Το λεξικογραφικό κομμάτι της μελέτης αναφέρεται στα είδη των πληροφοριών των λημμάτων (δημογραφικά, οικονομικά και άλλα στοιχεία), τις πηγές, τους συγγραφείς καθώς και τη μορφή των λημμάτων, δηλαδή έκταση, συνοδευτικές εικόνες, παραπομπές σε συγγενή θέματα ή περιοχές, γλώσσα και άλλα.

Τα αποτελέσματα της λεξικογραφικής έρευνας μπορούν να συνοψιστούν στα παρακάτω:

Η έκταση των λημμάτων ποικίλλει, τόσο στα πλαίσια της ίδιας εγκυκλοπαίδειας, όσο και σε σύγκριση μεταξύ τους. Όπως είναι αναμενόμενο, σε όλες, τη μεγαλύτερη έκταση καλύπτουν τα λήμματα που αναφέρονται στο Λαύριο και τη Λαυρεωτική, κυρίως λόγω της γεωλογικής ιδιαιτερότητας και οικονομικής σημασίας. Επίσης εκτεταμένα (αλλά όχι σε όλες) αναφέρονται η Παλλήνη, το Σούνιο, η Βραυρώνια, ο Θορικός, η Βουλιαγμένη (λόγω των αρχαιολογικών ευρημάτων και μνημείων), καθώς και η Κερατέα (λόγω Μαριάμ).

Για τα υπόλοιπα λήμματα μπορούν να γίνουν οι εξής παρατηρήσεις:

Το συμπλήρωμα του *Ελευθερουδάκη* δεν αναφέρει καθόλου τα χωριά της περιοχής μας, αλλά έχει συγκεντρώσει τις σχετικές πληροφορίες σε ειδικό τομίδιο (παράρτημα) της νέας έκδοσης του 1964.

Ο *Πάπυρος-Λαρούς*, επειδή εκτός των άλλων είναι και ένα πλήρες λεξικό ολόκληρης της ελληνικής γλώσσας, παρουσιάζει πληροφορίες από πολλά παλιά λεξικά (*Αρποκρατίων*, *Σούδα*, *Βυζάντιος* κλπ) και συχνά παραπέμπει σε αυτά. Αυτό παρατηρείται και για τα τοπωνύμια και τους ανθρώπους της περιοχής μας.

Η *Εγκυκλοπαίδεια Χάρη Πάτση* αναφέρει όλα τα χωριά, οικισμούς, μοναστήρια και σημαντικά τοπωνύμια, περιλαμβάνει αρκετά για τους αρχαίους δήμους, χωρίς όμως να τους παραθέτει όλους, και επεκτείνεται μόνον όπου υπάρχουν σημαντικά αρχαιολογικά δεδομένα.

Ένα εντυπωσιακό στοιχείο είναι ότι δεν υπάρχουν λήμματα για προσωπικότητες με τοπική σημασία, λόγου χάριν Δημάρχους, εκτός και εάν δραστηριοποιούνταν και στην κεντρική πολιτική σκηνή, όπως ο δήμαρχος Λαυρίου Φωκίων Νέγρης που διετέλεσε και υπουργός. Βέβαια, στην *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια* (στο εξής *MEE*) βρίσκουμε ιστορικά πρόσωπα, κυρίως αγωνιστές του 1821, που φέρουν ονόματα δηλωτικά της καταγωγής τους, όπως Κορωπιώτης, ή Καλυβιώτης, ενώ συναντούμε και τον γνωστό μας Λιοπεσιώτη αγωνιστή Ντάβαρη και μάλιστα με προσδιορισμό της καταγωγής του.

Οι πληροφορίες για τα γειτονικά μικρά νησιά και βραχονησίδες, καθώς και

για τα άλλα παραθαλάσσια χαρακτηριστικά σημεία και κατασκευές της Λαυρεωτικής, δηλαδή ακρωτήρια, όρμους, λιμάνια, αγκυροβόλια και φάρους, βρίσκονται σε επαρκή αριθμό, επαρκέστερο θα λέγαμε από τα επίσης χαρακτηριστικά σημεία της ενδοχώρας, όπως όρη, λόφους, σπήλαια και άλλα καρστικά φαινόμενα (βλ. Εικόνα 3, στο Παράρτημα Ι), χειμάρρους, λίμνες, δρόμους και μικρά οικιστικά σύνολα. Η πληρότητα και η ακρίβεια των πληροφοριών αυτών συγκρίνεται μόνο με αυτές από εξειδικευμένες μονογραφίες.

Μερικές φορές οι πληροφορίες συναντώνται σε λεζάντες φωτογραφιών, όπως το τοπωνύμιο «Γιαλού» που δεν απαντάται σχεδόν πουθενά, παρά μόνο σε φωτογραφία στο λήμμα «ελαιουργία» στον *Χάρη Πάτση* και σε κανονικό λήμμα στην *MEE*, περιορισμένης έκτασης.

Διαπιστώνουμε ότι η βιβλιογραφία σημειώνεται συνήθως, στις περιπτώσεις που υπάρχει και όνομα συγγραφέα, κυρίως στα λήμματα με κάποια σημαντική έκταση. Η μελέτη των ονομάτων των συγγραφέων και της βιβλιογραφίας των λημμάτων δείχνει ότι στις παλαιότερες εγκυκλοπαίδειες οι εκπρόσωποι της πνευματικής ελίτ του τόπου, ανεξάρτητα από κοινωνικοπολιτική και ιδεολογική τοποθέτηση, όπως χαρακτηριστικά αναφέρουν οι ίδιες στα εισαγωγικά σημειώματα, υπήρξαν συνεργάτες τους.

Αναζητώντας τις πηγές των διαφόρων λημμάτων, τουλάχιστον των εκτενέστερων, σε κάποιες περιπτώσεις εύκολα βρήκαμε την πηγή, όπως στην *MEE* τα παραθαλάσσια τοπωνύμια έχουν ως κύρια πηγή τους τούς χάρτες του Βρετανικού ναυαρχείου με τα πολλά στοιχεία που συνήθως παραθέτουν. Σε άλλες περιπτώσεις η πηγή διακρινόταν λιγότερο εύκολα, από το όνομα του συγγραφέα του συγκεκριμένου λήμματος και την παρατιθέμενη βιβλιογραφία, όπου αυτή υπήρχε, πχ για το Λαύριο. Σε άλλες περιπτώσεις ήταν αδύνατον, μέσα πάντα από την μελέτη των ίδιων των εγκυκλοπαιδειών, να διαπιστωθούν οι βιβλιογραφικές πηγές του λήμματος.

Η γλώσσα (βλ. δείγματα στο Παράρτημα ΙΙ) όλων των εξεταζομένων εγκυκλοπαιδειών είναι η καθαρεύουσα, άλλοτε μια ακραία εκδοχή της (*MEE*) και άλλοτε η και απλή ονομαζόμενη (*Μορφωτικής Εταιρείας*), με εξαίρεση τον *Χάρη Πάτση* που είναι η πρώτη μεγάλη εγκυκλοπαίδεια γραμμένη στο γλωσσικό ιδίωμα που η ίδια χαρακτηρίζει στο τίτλο της «νεοελληνική δημοτική γλώσσα».

Περιεχόμενο

Όσον αφορά στο περιεχόμενο των λημμάτων, όλες οι Εγκυκλοπαίδειες, άλλες σε μεγαλύτερο βαθμό (*MEE*, *Ελευθερουδάκης*) και άλλες πιο συνοπτικά (*Μορφωτική Εταιρεία*), σκιαγραφούν την περιοχή παρέχοντας έναν πλούτο πληροφοριών, συχνά εξαιρετικής σημασίας και κάποτε απρόσμενες.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο χάρτης (*Πάπυρος-Λαρούς*, συμπλήρωμα, λήμμα «Αθήναι») με τίτλο «Η ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΑ 1960-2060» που παρουσιάστηκε από το γραφείο Δοξιάδη στο 5ο Πανελλήνιο Αρχιτεκτονικό Συνέδριο τον Ιανουάριο του 1966 στο Ζάππειο και προβάλλει την ανάπτυξη της Αθήνας, δηλαδή της Αττικής έως το έτος 2060 (βλ. Χάρτη 2). Εδώ θα έπρεπε να σχολιάσουμε ότι ήδη από την δεκαετία του 1960 προβλεπόταν από τους ειδικούς η «εκρηκτική» ανάπτυξη της περιοχής, οπότε οι κατά καιρούς εξηγήσεις της Πολιτείας του τύπου ότι «δεν ήταν δυνατόν να προβλεφθεί η τρομακτική ανάπτυξη της περιοχής» ακούγονται το λιγότερο ως απλές δικαιολογίες και μάλιστα, ανεπιτυχείς.

Εντύπωση προκαλεί η παντελής απουσία τοπωνυμίων, εκτός των μεγάλων χωριών και οικισμών στον *Χάρη Πάτση*, κάτι που απλώς επιβεβαιώνει για άλλη μια φορά ότι με την πάροδο του χρόνου η σημασία των μικρών τόπων και κοινωνιών ελαττώνεται στις εγκυκλοπαιδείες.

Στον τομέα των ερμηνειών των ονομάτων κάποιων αμφιλεγόμενης προέλευσης τοπωνυμίων, όπως Δασκαλιό και Εβρόκαστρο, πολύτιμες είναι οι πληροφορίες που μας δίνει ο Αντώνης Μηλιαράκης και ο Νικόλαος Πολίτης στα αντίστοιχα λήμματα στην *MEE*.

Από την μελέτη των πληροφοριών που αναφέρονται στο Πικέρι, όχι τόσο του σχετικού λήμματος, αλλά κυρίως των γενικότερων που αφορούν στη γεωλογία και παλαιοντολογία της περιοχής της Αττικής, μπορούμε να μιλήσουμε για μια πλήρη εικόνα της πανίδας κατά την μειόκαινο, σε αντιστοιχία πάντοτε με τις επιστημονικές γνώσεις της εποχής (τόμος «Ελλάς» *Μορφωτικής Εταιρείας*).

Ένα κοινό στοιχείο όλων των εγκυκλοπαιδειών είναι η σημασία που δίνουν σε αρχαιολογικά ευρήματα. Γι' αυτό και λήμματα όπως Βραυρώνια, Λαύριο, Θορικός καταλαμβάνουν μεγάλη έκταση, εν αντιθέσει με τα μεγάλα χωριά της περιοχής, Μαρκόπουλο, Κορωπί, Κερατέα για τα οποία μας δίνονται ελάχιστες πληροφορίες, κυρίως διοικητικά, δημογραφικά, γεωγραφικά και οικονομικά στοιχεία. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η αύξηση της έκτασης του λήμματος «Θορικός», καθώς αυτό εμπλουτίζεται με στοιχεία από τις ανασκαφικές έρευνες από το 1963 και μετά (*Πάπυρος-Λαρούς* – Συμπλήρωμα).

Μπορούμε να παρακολουθήσουμε την ιστορική διαδρομή των ονομασιών των περιοχών και να εντοπίσουμε τη διατήρηση πανάρχαιων ονομάτων, είτε αυτούσιων, π.χ Λαύριο, είτε παρεφθαρμένων, π.χ. Μητροπήσι από την αρχαία Αμφιτροπή. Επίσης ήδη από τον 19ο αιώνα έχουν εντοπιστεί στις εγκυκλοπαιδείες τα λάθη που οφείλονται στον υπερβάλλοντα ζήλο και την αρχαιοπληξία της εποχής. Έτσι, στην *MEE* σημειώνεται ότι λανθασμένα το Κορωπί πήρε την ονομασία Δήμος Κρωπίας, αφού η Κρωπία βάσιμα τοποθετείται μεταξύ Πάρνηθας και Αιγάλεω.

Παρατηρούμε τέλος, ότι με μια σχετική πληρότητα αναπαράγεται η αρχαία

ιστορία της περιοχής, αλλά όχι και η νεώτερη, όπως και η οικονομία του μεσοπολέμου και η αμέσως μεταπολεμική. Πληρότητα επιπλέον έχουμε και στα στοιχεία που αφορούν στον πληθυσμό, στην απόσταση από την Αθήνα και στο υψόμετρο, ενώ λείπουν πολλά στοιχεία για την κοινωνική ζωή των κατοίκων του τόπου.

Από τη μελέτη των λημμάτων των αρχαίων δήμων της περιοχής και των βιογραφικών στοιχείων σημαντικών προσώπων της αρχαίας Αθήνας, προκύπτει μια πολύ αξιόλογη συλλογή «συνδημοτών» μας που ελάμπρυναν, ή σημάδεψαν την αρχαία ιστορία, ή απλώς διασώθηκαν στην αρχαία ελληνική γραμματεία ως ονόματα. Στον πίνακα III που παρατίθεται στο παράρτημα μπορείτε να δείτε συγκεκριμένους πολλούς από τους αρχαίους αυτούς «συνδημότες» μας. Εδώ αξίζει να σημειωθεί ότι στην εγκυκλοπαίδεια του *Χάρη Πάτση* (τ. 10) υπάρχει ολόκληρος ο κατάλογος και των 174 γνωστών αρχαίων δήμων της Αθήνας. Για λόγους στατιστικής σας τονίζουμε ότι πρόκειται για 20 άντρες πολίτες των αρχαίων δήμων και για μια γυναίκα. Πρόκειται για την Φύη (βλ. Παράρτημα II), που η συμμετοχή της στις «κατεργαριές» του Πεισίστρατου της εξασφάλισε την αιώνια «φήμη». Πέρα από το ανεκδοτολογικό ενδιαφέρον, η ύπαρξη σχετικού λήμματος στην *MEE* και τον *ΗΛΙΟ* αποτελεί μια ισχυρή ένδειξη για την πληρότητά τους, δεδομένου ότι δύσκολα απαντάται σε άλλες νεότερες εγκυκλοπαίδειες.

Πίνακας III. Αρχαίο «Δημοτολόγιο»

Αισχίνης ο Σφήτιος,	Θεμιστοκλής (Φρεάριος),
Αμείνιος ο Σαλαμινομάχος (Παλλήνη),	Θηραμένης ο Στειριεύς,
Αριστίων από την Βήσα,	Θρασύβουλος ο Στειριεύς,
Αριστόδικος,	Ιππίας (γιός του Πεισίστρατου),
Αριστοκλής από την Βήσα,	Ίππαρχος (γιός του Πεισίστρατου),
Δεξίλεως ο Θορικιεύς ,	Καρκίνος ο Θορικιεύς,
Δημοσθένης ο Παιανιεύς,	Πεισίστρατος ο Βραυρώνιος,
Ευμένης ο Σαλαμινομάχος (Αναγυρούς),	Φιλόπαππος από την Βήσα,
Εύπολις (κωμικός συγγραφέας),	Χαιρεφών ο Σφήτιος και τέλος
Ηγήσανδρος,	η περίφημη <i>Φύη</i> από την Παιανία, ήτοι, 20
Ηγίσαιπος ο Κρωβύλος (Σούνιο),	<i>άνδρες πολίτες και μια γυναίκα.</i>

Εξάλλου γνωστές αρχαιότητες όπως ο Κούρος της Νέας Υόρκης, ή ο Αριστόδικος, εκτός από όνομα αποκτούν και τόπο καταγωγής.

Πολιτικά ή ευαίσθητα κοινωνικά θέματα αντιμετωπίζονται με διάφορους τρόπους από τις επί μέρους εγκυκλοπαιδείες. Συγγρός, Μακρόνησος, Επανάσταση 1922, Μαριάμ, Κατοχή και Αντίσταση, άλλοτε αποσιωπούνται παντελώς απ' όλες, όπως η καταστροφή του Κορωπιού τον Οκτώβριο του 1944 από τους ναζιστές κατακτητές, άλλοτε αναφέρονται με πολύ «τακτ» και «λεπτότητα» τα θέματα που καίνε, όπως ο Ανδρέας Συγγρός και η μεγάλη χρηματιστηριακή απάτη με τις μετοχές του υποτιθέμενου χρυσού του Λαυρίου, άλλοτε παρατίθενται δημοσιογραφικά, σαν σε ρεπορτάζ εφημερίδας, όπως η υπόθεση της Μαριάμ (*ΗΛΙΟΣ*) και άλλοτε προσφέρονται ως ουδέτερη ιστορική πληροφορία, όπως η χρήση της Μακρονήσου τα χρόνια 1948-1952 (*MEE*). Ένα ακόμη σημαντικό θέμα που «λάμπει δια της απουσίας του» είναι οι πολλές απεργίες στο βιομηχανικό Λαύριο, όλη αυτή την περίοδο. Στα επικίνδυνα αυτά λήμματα πραγματικά δοκιμάζεται η εγκυρότητα, η αξιοπιστία και το κύρος αυτών των, ούτως ή άλλως, σημαντικών νεοελληνικών πνευματικών έργων. Βέβαια δεν πρέπει να παραγνωρίσουμε και την αγωνιώδη προσπάθεια των εκδοτών να «επιβιώσουν» επαγγελματικά μέσα στο «επικίνδυνο» πολιτικό κλίμα της εποχής, κάνοντας τους μικρότερους δυνατούς συμβιβασμούς.

Άλλα θέματα που επίσης αναφέρονται ακροθιγώς ή και καθόλου, είναι όσα αφορούν στους Αρβανίτες της Αττικής: γι' αυτούς η μόνη πληροφορία που εμφανίζεται πολλές φορές εμμέσως, σε άλλα λήμματα, αφορά στο χρόνο εγκατάστασής τους στην Αττική. Απουσιάζουν επίσης οι αναφορές στους Παλαιοημερολογίτες και τα μοναστήρια τους στην περιοχή. Εξαίρεση αποτελεί το Μοναστήρι της Κερατέας που όμως συνδέεται περισσότερο με το σκάνδαλο της Μαριάμ. Από την άλλη, θετικό παράδειγμα είναι η αναφορά στο λήμμα «Βάρκιζα» της ομώνυμης Συμφωνίας στις εγκυκλοπαιδείες *Πάπυρος-Λαρούς* (1965) και *Χάρη Πάτση* (1966). Θετικό παράδειγμα που αντιστοιχεί και με την «βελτίωση» του πολιτικού κλίματος.

Ο «καθωσπρεπισμός» της κυρίαρχης αντίληψης, επιβάλλει την απουσία των ονομάτων των ληστών που έδρασαν στην περιοχή και την προίκισαν με ευάριθμα τοπωνύμια (Νταβέλης, Λύγκος, Κίτσος, Κακαράπης, Γιαγκούλας και άλλοι) με εξαίρεση τον λήσταρχο Αρβανιτάκη, γνωστό από την σφαγή στο Δήλεσι.

Οι γνωστοί επιχειρηματίες που δραστηριοποιήθηκαν στα μέρη μας τον 20ο αιώνα αντιπροσωπεύονται από τους Ανδρέα Καμπά και Νικόλαο Καρελλά, που μας κληροδότησαν, εκτός των άλλων, και τα ομώνυμα τοπωνύμια (*Πάπυρος-Λαρούς* και *Χάρη Πάτση*).

Επίλογος

Η αξία των παλαιών εγκυκλοπαιδειών για τον απλό ερευνητή, το φοιτητή, το νέο επιστήμονα, τον ερασιτέχνη «δύτη» των μικρών πληροφοριών, είναι μεγάλη,

όπως προκύπτει από την ανάλυση των στοιχείων των λημμάτων μας. Θα αναφέρουμε χαρακτηριστικά και χάριν οικονομίας του χρόνου, μόνο το παράδειγμα των αποστάσεων των χωριών της περιοχής από το κέντρο της Αθήνας, όπως αναφέρεται και μάλιστα προσδιορισμένη σε ώρες, στην εγκυκλοπαίδεια των *Μπαρτ-Χίρστ* της τελευταίας δεκαετίας του 19ου αιώνα. Γνωρίζουμε ότι εκείνη την εποχή οι άνθρωποι και τα αγαθά μεταφέρονται στην Αττική, στην Ξηρά, όπως και κατά τους αρχαίους χρόνους, με υποζύγια λόγω έλλειψης δρόμων. Επίσης γνωρίζουμε ότι οι άνθρωποι μέχρι την διάνοιξη των νέων δρόμων του β' μισού του 20ού αιώνα χρησιμοποιούσαν τους ίδιους δρόμους που χρησιμοποιούσαν και κατά τους αρχαίους χρόνους. Έτσι λοιπόν νομιμοποιούμε να πούμε ότι οι χρονικές αποστάσεις που αναφέρονται στην εγκυκλοπαίδεια του 19ου αιώνα αντιστοιχούν και στις αποστάσεις κατά τους αρχαίους χρόνους.

Τέλος θα έπρεπε να μιλήσουμε και για κάποιες «ασήμαντες» πληροφορίες που συναντήσαμε μερικές φορές. Για παράδειγμα μπορούμε να αναφέρουμε την περίπτωση του σπουδαίου εκδότη Δημήτριου Δημητράκου, τον οποίο συναντήσαμε ως ιδιοκτήτη βιβλιοπωλείου στις αρχές του αιώνα στο Λαύριο (*Χάρη Πάτση*). Επίσης στο *Λεξικό του Βουτυρά* οι «Υπερβόρειοι» στέλνουν τις προσφορές τους προς τον θεό Απόλλωνα στην Δήλο, μέσω του λιμανιού στις Πρασιές.

Κάποια δευτερεύοντα τοπωνύμια θεωρήθηκαν ίσως «ασήμαντα» και αποσιωπήθηκαν. Όπως το όρος Διόνυσος, ή το Κίτσι και το Πασαλιμάνι. Ή όπως πολλά τοπωνύμια, ήσσονος βέβαια σημασίας, που αναφέρονται πολλές φορές στο περιεχόμενο τρίτων. Η Κάντζα, π.χ., συνήθως δεν υπάρχει ως αυτόνομο λήμμα, αλλά μερικές φορές συναντάται στην Παλλήνη.

Συμπεράσματα

Απ' όσα εκτέθηκαν μέχρι τώρα μπορεί κανείς να καταλήξει στα παρακάτω συμπεράσματα:

1. Είναι γεγονός ότι τα Μεσόγεια και η Λαυρεωτική παρουσιάζονται με επάρκεια στις Εγκυκλοπαίδειες που εξετάσαμε. Ωστόσο, καμία, εκτός από την *MEE* δεν συμπεριλαμβάνει το σύνολο των διαθέσιμων για την περιοχή πληροφοριών (εννοείται σε σχέση και με τη χρονική περίοδο κατά την οποία συγγράφονται).

2. Μπορούμε να διακρίνουμε δύο χρονικές φάσεις στην ενασχόληση αυτών των Εγκυκλοπαιδειών με τα τοπικά θέματα και ιδιαίτερα με τη Λαυρεωτική και τα Μεσόγεια. Κατά την πρώτη φάση (1869 -1933), ο όγκος και η ποιότητα των πληροφοριών αυξάνονται, με αποκορύφωμα την *MEE*, όπου διακρίνουμε τη μεγαλύτερη δυνατή πληρότητα και που αποτελεί την κορυφαία στιγμή των ελληνικών εγκυκλοπαιδειών.

Κατά την επόμενη φάση (1933-1975) τόσο ο όγκος όσο και η ποιότητα των

παρεχομένων «επισήμων» γνώσεων μεγάλης εμβέλειας για τα τοπικά, συνεχώς βαίνουν μειούμενα. Τούτο σχετίζεται, τόσο με την συνολική αύξηση των πληροφοριών που πρέπει να συμπεριληφθούν σε μια εγκυκλοπαίδεια, όσο και με τη διαφοροποίηση των απαιτήσεων του αναγνώστη απ' αυτές. Βαίνουμε δηλαδή προς μια συνοπτικότερη πληροφόρηση. Στην πραγματικότητα οι Εγκυκλοπαίδειες που ακολουθούν παύουν να περιλαμβάνουν επώνυμες μονογραφίες για τον τόπο και τα σχετικά μ' αυτόν θέματα και οι συγγραφείς των λημμάτων αρκούνται στην παρουσίαση μόνον των απαραίτητων – κατά την κρίση τους ή κατά την επιθυμία του εκδότη - πληροφοριών.

3. Η ανάγκη ύπαρξης γενικών ηλεκτρονικών ελληνικών εγκυκλοπαιδειών και λεξικών, εύχρηστων και μεγάλου όγκου και αριθμού πληροφοριών με όλα τα πλεονεκτήματα που αυτός ο τύπος έργων διαθέτει, «αναδύεται» στις μέρες μας πολύ μεγάλη. Μάλιστα, στο βαθμό που αυτές θα τροφοδοτούνται για τα τοπικά θέματα και με υλικό επιστημονικών συναντήσεων τοπικού περιεχομένου και ειδικών μονογραφιών, η εμβέλεια, η πληρότητα και η σημασία τους ως έργων αναφοράς θα αυξάνει.

4. Οι παλαιές Εγκυκλοπαίδειες έχουν σήμερα αξία για τα τοπικά θέματα, στο βαθμό που αποθησαυρίζουν πληροφορίες που σιγά-σιγά χάνονται, λόγω του ότι είναι «άχρηστες» για τον σημερινό αναγνώστη. Επομένως, η ύπαρξη στις βιβλιοθήκες μας ΚΑΙ των παλιών μεγάλων εγκυκλοπαιδειών, όπου αυτό είναι δυνατόν, δεν είναι αποτέλεσμα ενός αρρωστημένου «φετιχισμού» για το παλιό βιβλίο, αλλά οφείλεται σε μια ανάγκη για κάλυψη των ερευνητικών δυνατοτήτων των επιστημόνων και ιδιαίτερα αυτών που δεν έχουν εύκολη πρόσβαση σε μεγάλες σύγχρονες βάσεις επιστημονικών και άλλων δεδομένων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αντωνίου Αθανάσιος Ιω., *Τα τοπωνύμια της Κερατέας*, Αθήνα 1991.
- Γκιόλας Μάρκος Α., *Η κτηνοτροφία στην αρχαία Αττική*, Αθήνα 1989.
- Δεραμάτης Γιώργος Ν., *Τοπία και μνημεία της Λαυρεωτικής*, Λαύριο 1994, Δήμος Λαυρεωτικής.
- Επιστημονική Συνάντηση Νοτιοανατολικής Αττικής (Πρακτικά Α' - Γ')*, 1984-2004.
- Θεοδώρου Ελευθέριος-Ειρήναρχος, *Μαρκόπουλο Μεσογαίας*, Ηλιούπολη 1990.
- Πιορουλος Ρ. J., *L'Attique*, Athènes 1951.
- Καμπούρογλους Δ., *Μνημεία της ιστορίας των Αθηνών*, Αθήναι 1889-1892.
- Νομός Αττικής*, Αθήναι 1962, ΚΕΔΚΕ.
- Λάμπρος Σ., *Η ονοματολογία της Αττικής*, Αθήναι 1896 (Επετηρίς Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός).

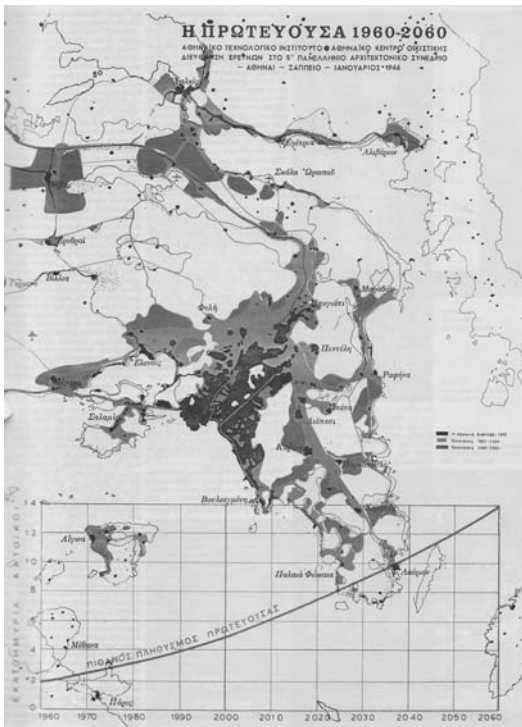
- Lepsius R., *Γεωλογία της Αττικής*, Αθήναι 1906, Βιβλιοθήκη Μαρασλή (Μετάφραση Π. Βουγιούκας).
- Νέζης Ν. *Τα βουνά της Αττικής*, Αθήνα 2002, ΕΟΟΑ-ΑΝΑΒΑΣΗ.
- Πασαγιάννης Κ., *Αττικοί Περίπατοι*, Αθήναι 1922.
- Παυσανίου *Ελλάδος Περιήγησις*, Αθήνα 1974, Εκδοτική Αθηνών, Επιμέλεια Ν.Δ. Παπαχατζή.
- Ο Κώδιξ του Νοταρίου Αθηνών Παναγή Πούλου 1822-183*, Αθήναι 1957, Νομική Σχολή Αθηνών, Επιμέλεια Γ. Πετρόπουλος.
- Ρώμας Χρίστος Γ., *Η Κερατέα της Αττικής*, Κερατέα 1987, Χρυσή Τομή.
- Λεξικόν ΣΟΥΔΑ*, Αθήνα, Γεωργιάδης (Ανατύπωση της έκδοσης του 1854).
- Σουρμελής Δ., *Αττικά*, Αθήναι 1869.
- Στραβωνος Γεωγραφικά*, Εν Αθήναις 1965, Πάπυρος.
- Στρατοκόπος Χρήστος, *Η Κεραταία της Αττικής*, Κεραταία 1924.
- Στρατοκόπος Χρήστος, *Η Κεραταία της Αττικής*, Κερατέα 1997, Χρυσή Τομή (ανατύπωση).
- Χουλιαράκης Μιχαήλ, *Γεωγραφική, Διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος 1821-1971*, Αθήναι 1973.

SUMMARY

The article deals with the area of Laurion and Mesogeia as it is presented in eight Greek Encyclopedias, published from 1870-1970. The idea is that the Encyclopedias reflect the importance of a place within a given period of time. There have been examined about 225 different entries, classified in three categories, according to their relation to the area. The first category refers to the broader areas, the second to the territories of the actual Municipalities, the third to geographical names, names of persons and facts with some importance. The material has been examined both on the morphological level (language, extent of the entry, authors, sources, accompanying pictures etc.) and on the level of the content (quality and accuracy of the information provided, eliminated topics etc.). The conclusions drawn refer to the diachronic value, the reliability and the importance of the Encyclopaedias, taking into account the period in which they were published.

Χάρτης 1. Η Λαυρεωτική και τα Μεσόγεια. Γενικά όρια της έρευνας (Πάπυρος Λαρούς, τ. 1, λήμμα “Αθήναι”).

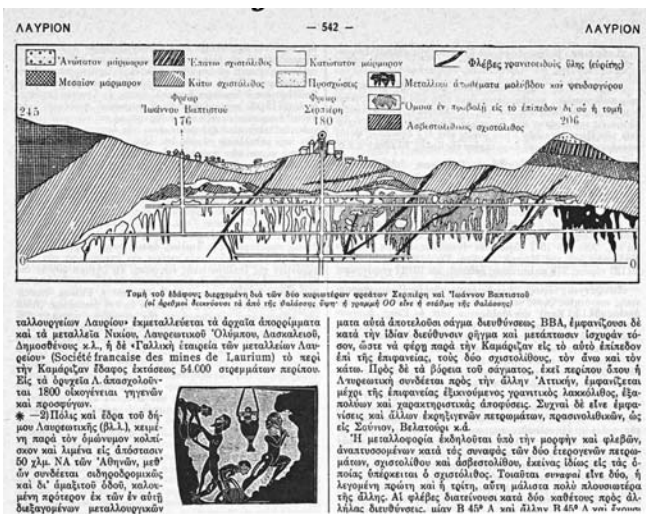

Χάρτης 2. Η Αθήνα 1960-2060 (Πάπυρος Λαρούς, συμπλήρωμα I, λήμμα “Αθήναι”).

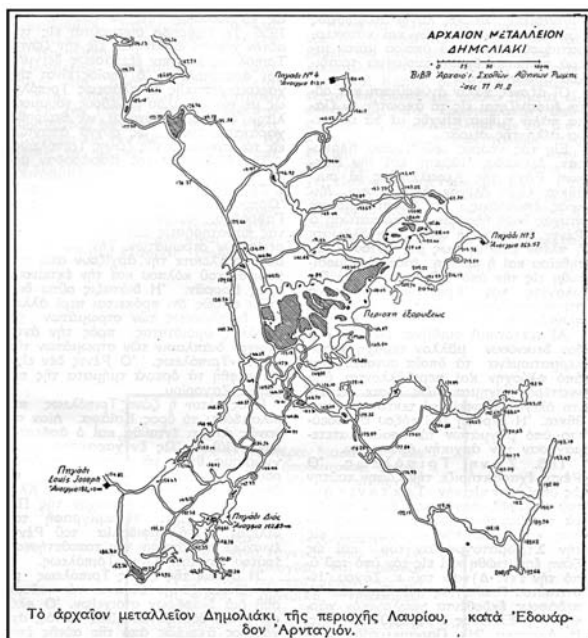

Εικ. 1. Σελίδες τίτλου των εξεταζόμενων Εγκυκλοπαιδειών.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι Εικόνες και σχέδια

Εικ. 2. Τα φρέατα Σεραπίερι και παράσταση λατόμων από Κορινθιακή πλάκα (Νέα Παγκόσμιος Εγκυκλοπαιδεία, Μορφωτική Εταιρεία, τόμ. Ι, λήμμα "Γεωλογία").

Εικ. 3. Το αρχαίο Λατομείο Δημολιάκι (Νέα Παγκόσμιος Εγκυκλοπαίδεια, Μορφωτική Εταιρεία, τομ. Ι, λήμμα “Γεωλογία”).

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙ

Δείγματα γραφής και γλώσσας

ΣΤΕΙΡΙΑ ἢ **ΣΤΙΡΙΑ** ἢ **ΣΤΙΡΙΣ**, κώμη καὶ δῆμος τῆς φυλῆς Πανδιονίδος, κειμένη κατὰ τὸ βόρειον τῶν Πρασιῶν καὶ μικρὸν πρὸς βορρᾶν τοῦ λιμένος Πανόρμου παρὰ τὴν δεξιὰν ὄχθην τοῦ ποτ. Ἐρασίνου ἀπέναντι τοῦ Βραυρῶνος. Ἡ ἐξ Ἀθηνῶν εἰς Στειρίαν ἄγουσα ὁδὸς ἐκαλεῖτο Στειριακὴ ὁδός. Ἐκ ταύτης ἦσαν ὁ Πολέμων, ὁ Θηραμένης, ὁ Θρασύβουλος καὶ ὁ Ἡγήσανδρος. Ἐκ τοῦ δήμου τούτου πολλοὶ ἀκολουθήσαντες τὸν Πεπεδὸν ἐκβληθέντα τῶν Ἀθηνῶν ὑπὸ τοῦ Αἰγέως ἔκτισαν τὴν ἐν Φωκίδι πόλιν Στίριν.

Λεξικόν Ἱστορίας καὶ Γεωγραφίας (Βουτυράς κλπ), τομ. 7.

Φύη. Ἀθηναία, Παιανιεὺς τὸν δῆμον, ἐξόχου καλλονῆς καὶ ἐπιβλητικοῦ παραστήματος. Ἐνδύσαντες ταύτην οἱ φίλοι τοῦ Πεισιστράτου μὲ πανοπλίαν ὁμοίαν πρὸς τὴν τῆς Ἀθηνᾶς καὶ ἐπιβίβασαντες ἄρματος εἰσήγαγον εἰς τὰς Ἀθήνας, ἐκεῖνη δέ, ὀρθία ἐπ' αὐτοῦ, διέτασσε τοὺς Ἀθηναίους νὰ δεχθῶσι τὸν Πεισιστράτον, τὸν ὁποῖον, ὡς ἔλεγεν, αὐτὴ ἢ θεὰ «κατάγει εἰς τὴν ἑαυτῆς ἀκρόπολιν». Πιστεύσαντες οἱ Ἀθηναῖοι ὅτι πράγματι ἦτο ἡ Ἀθηνᾶ, ὑπεδέχθησαν τὸν Πεισιστράτον, ὅστις οὕτω ἐγένετο διὰ δευτέραν φορὰν τύραννος τῶν Ἀθηνῶν τῷ 556 π. Χ. (*Ἡροδ.* Α, 60). Ὡς λέγεται, ὁ Πεισιστράτος ἐνύμφευσεν αὐτὴν μετὰ τοῦ υἱοῦ του Ἰππάρχου. Α. Θ. Σ.

Μεγάλη Ἑλληνικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία, τομ. ΚΔ'.

Η Παλλήνη στις Εγκυκλοπαίδειες

Χαρβάτιον. 1) Χωρ. τοῦ δήμου Κρωπίας τῆς Ἀττικῆς 2 1/2 ὥρ. Β τοῦ Μαρκοπούλου. Οἰκεῖται ὑπὸ 300 κατοίκων καὶ παράγει δημ. καρπούς, ἔλαιον, οἶνον, μέλι κλ. Ἐνταῦθα τοποθετεῖται ὁ ἀρχαῖος δήμος Ἀγνοῦς. — 2) Χωρ. τοῦ δήμου Μυκηῶν παρὰ τὰς ἀρχαίας Μυκήνας, ἔχον 234 κ.

Εγκυκλοπαιδικὸν Λεξικὸν Μπαρτ-Χριστ, τόμος 6^{ος}.

Παλλήνη (ή). Ἀρχαῖος δήμος τῆς Ἀττικῆς ἔχων ἀξιόλογον ναὸν τῆς Ἀθηνᾶς Παλληνίδος. Τὰ εἰρηπία αὐτοῦ εὐρίσκονται πιθανῶς ὑπὸ τὴν ἐκκλησίαν Ἀγ. Νικολάου, παρὰ τὸ νῦν χωρίον Χαρβάτι, ὑπὲρ τὸ «Μεγάλο Ρέμα». Ἐκεῖ ἐπολέμησεν ὁ Πεισιστρατος καὶ οἱ σύμμαχοι αὐτοῦ κατὰ τῶν ἀνιθιτων ἐκ τῶν Ἀθηναίων καὶ ἐνίκησεν αὐτούς, διὸ ἡ μάχη αὕτη καλεῖται «ἐπὶ Παλληνίδι».

A. Σ. Α.

Σύγχρονος Εγκυκλοπαίδεια, Ἐλευθερουδάκης, τόμος 10^{ος}.

— **Παλλήνη** [Γεωγρ.]. Χωρίον τῆς ἐπαρχίας Ἀττικῆς τοῦ νομοῦ Ἀττικῆς καὶ Βοιωτίας, ἔδρα ὁμωνύμου κοινότητος. Κάτ. (1928) 443 καὶ μετὰ τῶν χωρίων Κάντζα καὶ Κάτω Χαρβάτι 597. Κεῖται παρὰ τὸν ἀρχαῖον δήμον Παλλήνης καὶ παρὰ τὸν σιδηρόδρομον Ἀθηνῶν—Λαυρίου (σταθμὸς τοῦ σιδηροδρόμου εἰς τὸ χωρίον Κάντζα). Ἔχει μεγάλην παραγωγὴν σταφυλῶν καὶ οἴνου (ἐργοστάσιον οἰνοποιίας εἰς χωρίον Κάντζα), ἀστυνομικὸν σταθμόν, ταχυδρομικὸν γραφεῖον καὶ δημοτικὸν σχολεῖον. Πρότερον ἐκαλεῖτο Ἄνω Χαρβάτι.

Μεγάλη Ἑλληνικὴ Εγκυκλοπαίδεια, τόμος 10^{ος}.

